

TÓTH GÁBOR (1983) Szeged

TÓTH GÁBOR

Örök értékek a változó világban

Az értékek idealitásának és realitásának filozófiai problémája az egyén és a posztmodern tömegtársadalom viszonya tükrében

2. rész

AZ INDIVIDUUM ÉS AZ ÉRTÉKEK VISZONYÁNAK FORMÁI A NYUGATI FILOZÓFIA TÖRTÉNETÉBEN AZ ANTIKVITÁSTÓL A MODERNITÁSIG

E fejezet célkitűzése azon szellemi horizont rövid áttekintése, amellyel az értelmező az érték fogalmához a nyugati filozófia történetében tartozó jelentésváltozatok áttekintésekor találkozunk. Ezek megvilágítása álláspontom szerint lehetőséget ad arra, hogy megismerhető legyen a nyugati bölcsélet sarkalatos pontjaként tematizált emberi létező értékekhez való viszonyának lényegi természete, amely közvetlen összefüggésben áll azon társadalmi, gazdasági és politikai körülmények alakulásával, amelyek az embernek a környező világgal és embertársaival kialakított kapcsolatait döntő módon befolyásolják. Erre alapozva kijelenthető, hogy az értékprobléma – éppen a benne rejlő társadalmi vonatkozás miatt – nem nélkülözheti az interszubjektív dimenziót. E tényező egyben arra az elsődleges szerepre is felhívja a figyelmet, amelyet az értékekre történő reflexió játszik az etika tudományában. A filozófiatörténet rendszertörekvéseit áttekintve vitathatatlan tényként tárul elénk, hogy a gondolkodó szubjektumot elválaszthatatlan kapcsolat fűzi az értékek ontológiai értelemben specifikus tulajdonságokat hordozó szférájához. Az individuum és az értékek közti relációt az európai filozófia valamennyi meghatározó gondolkodója releváns problémaként kezelte.

A legelső és valóban „szisztematikus” koncepció Platón nevéhez köthető, aki a változatlan, örök és tökéletes ideavilág és a mulandóságában és esetlegességében megragadható érzéki valóság metafizikai dualizmusában az értékproblémának egyértelmű pozíciót biztosított: az érték ontológiai alapja az intelligibilis szféra tiszta formáiban rejlik, amely e sajátossága miatt a valóság egészére – beleértve az emberi létmód aspektusait is – irányuló gondolkodói attitűd szervező- és értelemadó elve. E szempont figyelembevételével egyértelmű magyarázat adható arra a kiemelten fontos társadalomfilozófiai mozzanatra, miszerint Platón a filozófusok által irányítandó ideális állam rendje és működése szempontjából elsőrendűnek tekinti az ideák minél teljesebb megismerésének előmozdítását. Platón bölcsellete így módon a nyugati eszmetörténet első olyan „fejleménye”, amelyben az érték filozófiai jelentésköre konkrét pedagógiai tartalommal telítődik. E módszertani elv véleményem szerint közvetlenül is megelőlegezi azokat a nézeteket, amelyeket a felvilágosodás gondolkodói vallottak az etikai alapértékeknek a nevelésben betöltött szerepéről. A középkori skolasztika teológiaiilag megalapozott világmagyarázataiban az értékek ideális jelentéstartalma a keresztény dogmatika transzcendens vonatkoztatási rendszerében kap helyet. Az emberi interakciók „evilági” történései az isteni rend tökéletességével összemérve tesznek szert etikai jelentésre. Ez az attitűd kisebb módosulásokkal az újkori gondolkodásban is meghatározó maradt, elsősorban a racionalista filozófusok világszemléletében.

A valódi újítás Kant merőben új alapokon szerveződő filozófiai kezdeményezése nyomán következett be: a filozófus látóterének középpontjába az ész intelligibilis törvényszerűségeiben megnyilvánuló emberi lényeg került. Így módon az autonóm egyén racionális döntéseket önállóan kialakítani képes lényként a világegyetem ontológiai hierarchiájának legmagasabb szintjére lépett: metafizikai alárendeltsége és függősége megszűnt. A transzcendentális gondolkodás szubjektuma a felvilágosodás eszméjének beteljesítőjeként autonóm individuumként, a természeti és a társadalmi univerzum törvényhozójaként lép színre, és magában hordozza azokat a normákat és kritériumokat, amelyek az emberi lét szempontjából elementáris értékek érvényességének és elsajátíthatóságának alapját képezik. Kant emberképének leglényegesebb eleme a transzcendentálfilozófia részét képező etikai

kulcskategória, az emberhez mint szellemi lényhez kötődő metafizikai és etikai szabadság. Az emberi lény legmagasabb rendű tulajdonsága az autonómiában fejeződik ki: a morális szubjektum önmaga törvényhozójaként az objektív erkölcsi világrend létrehozója és aktív résztvevője.¹ A Kant által rögzített fogalmi keretek a német idealizmus kiteljesedésekor több jelentésváltozáson is keresztülmennek, és végül Hegel dialektikus szellemfilozófiájában érik el tetőpontjukat az emberi létmód valamennyi mozzanatát az abszolút eszmében egységesítve. Az egység felbomlásának első jelei már Schopenhauer pesszimista hangvételű bölcseletében észlelhetőek: az ember mint racionális, gondolkodó lény metafizikai státusa elveszíti az antikvitásból áthagyományozódott méltóságát és nagyszerűségét, és egyre inkább a céltalanság, a hanyatlás és a hiábavalóság megtestesítője lesz.

Látható, hogy a dolgozatomban központi szerepet betöltő válságfilozófiai beállítódás inherens elemként van jelen a 19. század második felének európai bölcseletében. Ennek a korban minden kétséget kizáróan legmarkánsabb és legnagyobb hatású képviselője Friedrich Nietzsche, aki az értékek átértékelésének programjában az európai kultúra dekadenciájának és nihilizmusának hiteles látletét nyújtja: „Mit jelent a nihilizmus? A legfőbb értékek elértéktelenedését. Nincs cél; nincs válasz a »miért?«-re.”² A krízisből kivezető egyedüli utat az alapokig ható felforgatás jelenti. Ezen attitűd továbbá egy radikális – ám eredeti és az utókor számára megkerülhetetlen – megoldási lehetőséget is felmutat. Az ember és a világ viszonyát tagoló perspektívák sokféleségének feltárását, a gondolkodás állandó nyugtalanságát és a benne rejlő önfelszámoló tevékenység afirmációját a filozófus eredendő küldetéseként fogalmazza meg, amelynek végső célja az erő és a hatalom akarásának univerzális ontológiai elvvé emelése: „Az erő fölhalmozódásának akarása az élet jelenségeinek: a táplálkozásnak, a nemzésnek, az öröklésnek, a társadalomnak, az államnak, az erkölcsnek, a tekintélynek a specifikuma. [...] az egyetlen realitás minden erőközpont erősödni akarása – nem önfenntartás ez, hanem kisajátítás, uralomvágy, a terjeszkedés vágya, az erősödés vágya.”³ Nietzsche az egyes egyén életvezetésében irányító szerepet betöltő „értékpiramis” szerkezetét döntően átalakítja: az értékesség forrását a transzcendencia területéről az immanencia szférájába helyezi át. Mindez a hagyományos metafizikai érték kategóriák (szép, jó, igaz, teljes, harmonikus, egészséges) jelentésének felbomlasztását, megsemmisítését vonja maga után. Az *Így szólt Zarathustra* című emblematisz mű fejezi ki talán legérzékletesebben Nietzsche „értékátfordító” intenciójának lényegét: „Ő törjétek össze, törjétek hát össze a régi táblákat! [...] *Törjétek össze, törjétek hát össze a jókat és igazakat!*”⁴ E törekvés egyben az európai kultúrában eluralkodó nihilista életérzéssel és világfelfogással szembeni radikális válasz megfogalmazására irányul, amely egyúttal magában rejtje az ember és az értékek viszonyának új alapokon történő elgondolását. Mint ismeretes, Nietzsche esetében a végső cél – a német filozófus tragikus sorsa következtében – nem teljesülhetett be, ennek ellenére minden kétséget kizáró módon elindította azokat a folyamatokat, amelyek megteremtették az értékprobléma posztmodern elméleteinek előfeltételeit.

A 20. században végbement, természetét tekintve új típusú és nagyszabású társadalmi átalakítások által az értékek hagyományos felépítésében előidézett formaváltozások vizsgálata szempontjából Spengler *A Nyugat alkonya* című munkája kitüntetett vonatkoztatási pontot jelent. A grandiózus történetbölcseleti mű mély értelmű ontológiai, társadalomfilozófiai és kultúrkritikai következtetéseket foglal magában, amelyek a napjainkban uralkodó társadalmi mechanizmusok megértéséhez is hozzájárulnak. Spengler nézeteinek eredetiségét és radikalitását jelzi, hogy történelem- és kultúraszemléletét műve megjelenését követően rögtön kritikák egész sora érte.⁵ Mindezek ellenére a tömegtársadalom struktúráját érintő filozófiai álláspontja megfelelő alapot képez az értékprobléma értelmezéséhez. Az Ortega életművében kiemelkedő jelentőségű opposzió itt is megtalálható azzal a különbséggel, hogy míg a spanyol gondolkodó történelemszemléletének lényegét a linearitás jelenti,⁶ addig Spengler a történelmet önálló, zárt és egymástól elkülönült organikus egységek sokaságaként gondolja el, amelyek magukban hordozzák a bennük élő emberek szellemi és vitális teljesítményeit. E formációkat jelöli a „kultúra” terminusával, koncepciója pedig ebből eredően „kultúr-morfológiai jellegű”. E mozzanat képezi a spengleri gondolkodás lényegi pontját, amely lehetővé teszi gondolatai megértését. A mű központi kategóriája a szimbólum és a hozzá kapcsolódó fogalmi jelentés, amelynek nyomán a német gondolkodó a történelem és az ember természetéről szóló reflexiót élesen elhatárolta a 19. század második felétől egyre dinamikusabb ütemben fejlődő természettudományos világnézettől, és a valóság filozófiai megragadásának teljesen új formáját teremtette meg. Ebből vezethető le a spengleri gondolkodás egyik fő jellemvonása: az értékek mibenlétére és az emberi világban játszott

szerepére alapvetően az esztétikum oldaláról reflektál: *A Nyugat alkonya* legfőbb vezérelve a történelem elgondolása a művészet, a művészi alkotás mintájára. Ezzel az elvvel kapcsolódik össze a mű címében explicit módon kifejeződő hanyatlásgondolat, amely a modern európai civilizáció egészét egy elkerülhetetlen folyamat részeként jeleníti meg: az élő szervezetként létező kultúrák legfontosabb tulajdonsága ugyanis az, hogy egy meghatározott életpályát futnak be a történelmi időben. Megszületnek, kifejlődnek, elérik csúcspontjukat, majd fokozatosan veszítenek erejükből, és végül elpusztulnak: „Mindegyik kultúra ugyanazon életkorokon megy keresztül, mint az egyes ember. Mindegyiknek megvan a maga gyermek-, ifjú-, felnőtt- és aggkora.”⁷ Ebből következik, hogy a hanyatlás folyamata, illetve a kiüresedés és elértéktelenedés stádiuma valamennyi történelmi alakzathoz lényegileg hozzátartozik. Spengler az egymással ellentétes állapotokat a kultúra és a civilizáció terminusaival jelöli, és hangsúlyozza, hogy egymáshoz való viszonyuk szükségszerű és megváltoztathatatlan. Egy civilizáció akkor jön létre, amikor a kultúra alapértékei értelmüket és jelentőségüket veszítik: „A civilizáció a visszavonhatatlan vég, amely benső szükségszerűségtől hajtva újból és újból beköszönt.”⁸ Spengler tézisének a posztmodern világállapotra vonatkozó érvényessége abban a tényben is megmutatkozik, hogy a mai individuум értékekhez való viszonyát, ezáltal a társadalom egészének értéktudatát szintén e tendencia határozza meg. Az ideális értéktartalmak a mindennapi gyakorlatban folytonosan átalakulnak, felaprózódnak, és ebben a „torz” formájukban épülnek be az egyének tudatába. Ily módon az értékek autentikus lényegéhez való hozzáférés lehetősége egyre inkább illuzórikussá, utópisztikusává válik. Ennek eredménye az idealitás és a realitás aspektusának diszharmonikus viszonya: az adott értékhez tartozó *a priori* tartalom, illetve jelentés az empirikus világban nem tud teljes mértékben megnyilvánulni. E probléma a humán kultúra egészében – az esztétika, az etika, a történet- és társadalomfilozófia területén egyaránt – jelen van. Álláspontom szerint ennek legfőbb oka a modern társadalom egyre nagyobb mértékű „eltömegesedése”, amelynek eredményeként a gondolkodó és cselekvő szubjektumként elgondolt egyén és a környező világ viszonya gyökeresen átfomálódott.

E problémakör filozófiai elemzésével José Ortega y Gasset gondolkodói tevékenysége több ponton is összevethető a korai Spengler-életművel. Úgy vélem, hogy a modern tömegtársadalom szerkezetére vonatkozó filozófiai gondolatmenetei az elemzett probléma szempontjából lényegesek, mivel az emberi lét „eltömegesedését”, a kulturális értékek nivellálódását hirdető eszmeifuttatásai szerves részei a modernitás értékelméleti szempontú vizsgálatának. Érett korszakának esszéi – különös tekintettel *A tömegek lázadása* címmel 1930-ban publikált művére, amely a spanyol filozófus legnépszerűbb és legtöbbet idézett alkotása – szemléletesen mutatják be azokat a strukturális változásokat, amelyek a nyugati társadalomban zajlottak le az ipari forradalom révén bekövetkező gazdasági és politikai folyamatok kísérőjelenségeiként. Ezek között első helyen áll az urbanizáció modern folyamatának kiteljesedése a nyomában megformálódó új típusú emberi létmód sajátosságaival együtt.

Az emberi lét plurális jellegének megértésére a szerző mindvégig kora legjellemzőbb folyamatait és problémáit figyelemmel kísérve törekszik. Ebből fakad, hogy vizsgálódásai közvetlenül a tömegek által uralt modern társadalmi élet alapproblémáira irányulnak. Ahogy Pataki Ferenc írja: „Ortega modernizálja a korai tömeglélektan szemléletét, bemutatja a kor főszereplőjét, a kultúra válságának megtestesítőjét – a fellázadt tömeget: a tömegdemokrácia, a tömegfogyasztás és a tömegmanipuláció korának hőst.”⁹ A tömeg mindenütt-jelenválóságára Ortega a társadalom struktúráját átható fenoménként, a modernitás specifikumaként tekint: „A jelenséget felettébb könnyű megnevezni. Elemezni annál nehezebb. [...] A városok zsúfolásig tele vannak emberekkel. A házak lakóval. A szállodák vendégekkel. A vonatok utassal. [...] Most már szinte mindig nehéz helyet találni, noha ez korábban nem okozott gondot.”¹⁰ Ortega e kijelentése tagadhatatlan bizonyossággként állítja, hogy a tömeg uralma kizárólagossá vált, és nem enged teret a tőle eltérő tendenciáknak. Ez azt eredményezi, hogy minden egyedi, sajátos jelenséget vagy törekvést igyekszik a saját képére formálni, átlagossá és jellegtelenné tenni. Az egysíkúságra és a felszínességre alapozó tömegizlés az értékválasztás szempontjából is egyedüli mértékadóként jelenik meg: „A tömeg eltipor mindent, ami különböző, kiemelkedő, egyedi és kiválasztott.”¹¹ A társadalom szellemi életében a nivellálódás elve érvényesül: az egyediséget tükröző dolgok és tevékenységek háttérbe szorulnak, és átadják helyüket a nagy tömegek által egyöntetűen elfogadott és követett, ám jóval alacsonyabb színvonalú kulturális formáknak. A társadalom „egydimenzióssá” válik a tekintetben, hogy az egyének túlnyomó része nagyon hasonló vagy ugyanolyan életsémákat követ.

E kérdéskör lényege a pénz gazdasági működésmódja és az ehhez kapcsolódó társadalmi és kulturális szerepkör, amely egyben a modern nagyvárosi élet vezérelve is. Az erre irányuló elemzéseket

az teszi érdekessé, hogy Spengler, Ortega és Simmel filozófiája a modern nagyvárosi létmódnak a technikai eszközök által determinált, a megelőző történelmi korszakoktól lényegesen eltérő életfelfogását teszi filozófiai reflexió tárgyává: a szerzők a szellemi mélységet nélkülöző életmód elterjedését, a kiszámíthatóságot, a gépiességet és a társadalmi elidegenedést tartják a modern civilizáció elsődleges mozgatórugóinak: ily módon a modernitás lényegét szintén az abszolút érvényű értéktartalmak eltűnéseként, az emberi létezés felszíni vetületeinek előtérbe helyeződéseként értelmezik. Filozófiai állásfoglalásaiknak az egyéni értékteremtés, értékmegőrzés és értékvesztés fogalmaival összhangban történő elemzése lehetővé teszi a témához kötődő kérdések mélyebb megértését és a napjainkat uraló posztmodern valóság szerkezetének, valamint értéktudatának mélyebb megismerését.

A pénznek a társadalom értékképzetének kimunkálásában játszott szerepéről szóló diskurzusban nélkülözhetetlen Simmel és Spengler idevonatkozó gondolatmeneteinek elemzése. Georg Simmel filozófiai munkásságáról minden bizonnyal állítható, hogy mélyrehatóan reflektál a századfordulón, illetve a 20. század elején az európai társadalomban lezajló folyamatokkal összefüggő lényeges kérdésekre. Simmel továbbá nem pusztán filozófiai, hanem szociológiai szempontból is vizsgálja a nagyvárosok jellemzőit, illetve a civilizált urbánus életvitelnek az emberi viselkedésre és gondolkodásra gyakorolt hatását.¹² *A pénz filozófiája* című munka írásom egyik fő hivatkozási alapja: e művében Simmel módszertanilag a klasszikus filozófiai hagyomány rendszeralkotó elveit követi, és a szociokulturális viszonyok általános közvetítőjeként elgondolt pénz fenoménjét a modern nagyvárosi létmód központi elveként értelmezi. Fő tézise, hogy a modern tömegtársadalom szerkezete, amely a 19. század második felétől kezdődően bontakozott ki, és a századfordulóra egyeduralgóvá vált, az emberek életstílusának gyökeres megváltozását vonta maga után. Létrejött a specifikusan nagyvárosi egzisztencia, amely önmagát és a világhoz fűződő viszonyát kizárólag a társadalom működését fenntartó technikai eszközök és a fogyasztásra szánt javak tömeges előállítását és elterjesztését végző gazdasági folyamatok által teremtett feltételekkel összhangban gondolja el. Mindezek közös hajtóereje a pénz, egy absztrakt és általános elv, amely általános elvként érvényesül azokban a kognitív és értékelési folyamatokban, amelyekben a szubjektum vesz részt az élet különböző területein: „[A pénz] magukhoz a logikai formákhoz hasonlítható, amelyek egyformán kínálnak minden tetszőleges tartalom számára, s éppen ezáltal [...] a tárgyilag legértéktelenebb és legalacsonyabb dolgok ugyanolyan eséllyel jelenhetnek meg, [...] mint a legértékesebbek [...]”.¹³ További jellemzője, hogy „tisztá eloldottságában és önálló megtestesülésében alkotja a csereaktusok objektív mozzanatát, hiszen mentes az egyes kicserélhető dolgok mindenfajta egyoldalú minőségétől”.¹⁴ Ily módon az értékelő szubjektum egyéni szempontjából legértékesebb és a legértéktelenebb tárgyakat, illetve azok megismerését és használatát oly módon alapozza meg, hogy kiiktatja az egyedi jellegzetességeket. E funkció kiküszöböli annak lehetőségét, hogy a megismerő és a világ rendjébe cselekvése által aktívan beavatkozó egyén a dolgokra egyedi és megismételhetetlen entitásokként tekintsen, és azokat egy olyan értékhierarchiában rendezhesse el, amely számításba veszi az egyéni választás és értékelés különbségeit. Megmutatkozik, hogy a modern fogyasztói társadalom sokoldalúsága és ebből eredő ellentmondásossága egyfelől felbontja a klasszikus formákat, ugyanakkor kialakít egy kizárólag rá jellemző általánosan érvényes szabályt, amely mindent maga alá rendel, és a saját képére alakít. Az emberi élet valamennyi szegmense egynemű koordináták közé helyeződik, melyben minden egy személytelen és objektív mérce szerint ítéltetik meg. „A pénz az ember cselekedeteit és viszonyait éppúgy kívül helyezi az emberen mint szubjektumon, ahogyan a lelki élet, ha tisztán intellektuális, átlép a személyes szubjektivitásból a tárgyiasság szférájába [...]”.¹⁵

Spenglernek a pénz társadalmi szerepére vonatkozó tézisei több ponton társíthatók Simmel elgondolásaival. *A Nyugat alkonya* szerzője szintén a modern urbanizált európai civilizáció jelenségeiből kiindulva következtet a pénznek a társadalmi értékfelfogás metamorfózisában játszott szerepére. A nagyvárosi lét kibontakozásával egyidejűleg „a pénz fogalma is elérte teljes elvontságát. Már nem a gazdasági forgalom megértését szolgálja; saját fejlődésének veti alá az árucserét. A dolgokat már nem egymásra, hanem önmagára vonatkoztatva értékeli.”¹⁶ Az esetleges és egyedi körülményektől, élethelyzetektől független értékelési szempontok értelmüket veszítik, és az objektív érvényű, „magánvaló” értékek feloldódnak a gazdasági szféra szigorú kauzalitása által irányított gondolkodásban. Az eddigi belátásoknak korunk világgépével történő összevetése nyomán lehetővé válik, hogy a pénznek és a hozzá kapcsolódó anyagi javaknak a társadalom átalakítására gyakorolt hatásait egy összetett és alternatívák sokaságát rejtő problémaegyüttesként kezeljük.

Felmerül a kérdés, hogy valóban a modern társadalom életének szükségszerű tényezője-e a pénz princípiumának Simmel és Spengler által egyaránt hangsúlyozott diktatórikus hatalma. E tézis evidenciája vitathatatlan, azonban kiegészül egy lényegét tekintve ellentett irányú folyamattal, amely a nyugati kapitalista civilizáció posztindusztriális stádiumának tendenciáiban ölt testet. Társadalomfilozófiai, pszichológiai és szociológiai kutatások igazolják, hogy a kései modernitás társadalmi, gazdasági és kulturális átrendeződési folyamataival egyidejűleg a társadalom értéktudatának szerkezetváltozása is végbemegy: az anyagi (az emberi lény alapvető, fizikai és biológiai alapú létfenntartásához szükséges) értékek fokozatosan veszítenek egyeduralmukodó presztízsből, és az értékhierarchiában átadják helyüket az ún. magasrendű, elsősorban szellemi természetű és erkölcsi elveket közvetítő értéktartalmaknak. Egyes társadalomkutatók – többek között Hankiss Elemér – amellet érvelnek, hogy mindezen tendenciák egy új típusú értékviszony alapjait vetik meg, amelynek jövőbeli fejlődési irányai azonban kiszámíthatatlanok.¹⁷ Az aktuális jelen szüntelenül változó társadalmi, gazdasági és kulturális paraméterei az említett átalakulás végkimenetelét megjósolhatatlanná teszik. Annyi minden bizonnyal állítható, hogy az egyre növekvő hatókörrel rendelkező média és telekommunikáció révén a virtualitás minden korábbinál nagyobb szerepet kap az ember egzisztenciális szférájában.¹⁸ A legfőbb kérdés, amelynek megválaszolása az ezután következő filozófiai értékutatások feladata, az említett átrendeződés irányait és lehetséges következményeit illeti.

Az egyéni és a társadalmi lét általános keretét jelentő, saját törvényszerűségei által meghatározott, önmagának elégséges és a morálisan semleges, objektív valóság és a tudatos lényként elgondolt ember által megteremtett értékek szférája eltérő elvek szerint épül fel. A legfőbb kérdés arra vonatkozik, hogy hogyan lehetséges a két létterület valamely egységes elv szerinti összekapcsolása, illetve egyáltalán szükséges-e erre törekednie a posztmodern embernek. Az értékek jelentését felismerni képes és önmagába beépítő individuum „hangoltsága”, elköteleződése és ebből származó tevékenysége dönti el, hogy az ideális elvek és normák a realitás szférájában milyen formában és mértékben érvényesülnek. Ez az ontológiai „törvény” nagyon komoly etikai konzekvenciákat hordoz. Mindenekelőtt a felelősség kérdését állítja fókuszba, hiszen az intelligibilis értéktartalmak felismerése és a gyakorlati élet szituációiban történő érvényesítése az értékekhez viszonyuló individuum „műve”: kizárólag a saját választásából származó cselekedete dönt egy értékszubsztancia tényleges érvényesüléséről, illetve eltűnéséről.

Nicolai Hartmann az *Etikában*, amely életműve talán legnagyobb jelentőségű, legösszetettebb és a filozófiai rendszeralkotás eszméjével leginkább összhangban lévő darabja, a modern társadalom komplex viszonyrendszerében létező embert egy általános ontológiai keretben helyezi el, és azt vizsgálja, hogy miként értelmezhető az erkölcsi valóság szerkezete és a morális értékek lényege. A hartmanni értékfelfogás – Simmel, Ortega és Heidegger megközelítéséhez hasonlóan – szintén a fenomenológiai mozgalom vonulatába illeszkedik, ily módon az értékek természetét invariáns lényegiségeként ragadja meg. Ezzel együtt a platóni metafizika alapjaihoz nyúl vissza: az ideális értéktartalmak a reális lét területétől elkülönülve egy önálló „birodalmat” alkotnak, amely a saját törvényszerűségei szerint működik: „Különösen tanulságos az értékelméltre nézve: az értékek a platóni ideák létmódján léteznek. [...] Mindez a mai fogalomhasználat szerint azt jelenti: az értékek lényegiségek.”¹⁹ Ez a „létbirodalom” örök és önmagában elégséges, emiatt a fejlődés lehetőségét természeténél fogva kizáró abszolút entitás. „[E]gy dolog csak magára az értékre való vonatkozás alapján lehet értékes. Az értéknek már eleve fenn kell állnia. Lehetőségfeltétele annak, hogy a dolog egyáltalában »értékes« lehessen, s hogy azt – mint jót – értékesnek érezhessük.”²⁰ Az érték tehát a valóságos dolgokkal, valamint a reális világban tevékenykedő szubjektumokkal szemben feltétlen követelő erővel rendelkezik, azok fennállásának, valamint értékelhetőségének végső alapja, szubsztanciája: „Egy olyan létjelleg, amely nem függ a szubjektumtól, amely független, megváltoztathatatlan valamiként lép a megértő szubjektummal szembe, egyfajta törvényszerűségként, önálló hatalomként [...]”²¹

Hartmann filozófiai megközelítése a valóság egészének szisztematikus felosztásán alapul, amelynek értelmében a lét egészét négy, egymástól minőségileg elkülönülő rétegre osztja fel: a szervetlen, a szerves, a pszichikai és a szellemi valóság szféráira. A létezők összességét szintén ezen osztályozási módszerrel foglalja rendszerbe: egy olyan hierarchiát alkot, amelynek csúcán a valóság összetevőit a tudatos gondolkodás képességével felismerni és fogalmi formába önteni képes emberi létmód áll. Az ember a létezők összességének egyetlen olyan tagja, amely tudatosan

reflektál saját egzisztenciájára, az őt körülvevő világ létezőire, valamint az ideális értéktartalmak felismerésének képességét is magában hordozza. Ez azzal magyarázható, hogy ontológiai természetű alapján az idealitás és a realitás metszéspontjában helyezkedik el. Ebből következik, hogy egyedül ő rendelkezik azzal a képességgel, hogy viszonyba lépjen az értékek lényegével. Az ember – említett létjellege miatt – az egyedüli közvetítő instancia az önmagában vett lét és az értékek világa között.²² Ily módon egyedül rá hárul annak a feladatnak a hatalmas morális felelőssége, hogy kapcsolatot teremtsen az abszolút elvek szerint működő idealitás és a relativitás által uralt realitás között: „A tudat nagymértékben saját kezdeményezésére van utalva; eltávolodik a természettörvénytől [...] A szellemi életnek azonkívül szabadsága van, minden tettében találat is lehet, de hibázhat is.”²³ A német filozófus e tézise közvetlenül utal egy sajátos egzisztenciális állapotra és a belőle fakadó morális felelősségre, amely a valóság sokrétű és ellentmondásos viszonyai közé vetett emberi lény számára minden egyes cselekedetében kihívásként merül fel. Az értékek által kirajzolt ideális követelményeket a valóság reális körülményeivel oly módon kell összekapcsolnia, hogy egy pozitív, a saját létét minőségi értelemben gyarapító ételre tegyen szert.

Hartmann morálfilozófiája az „értékbirodalom” jellegzetességeinek tételezésével éles oppozícióba kerül a modern, illetve posztmodern világban „mintaadó” elvként megmutatkozó értékrelativizmussal: e két attitűd egymásnak feszülése adja filozófiájának időszerűségét. Ez a kiküszöbölhetetlen ellentmondás a gondolkodó embert arra készíti, hogy eleven problémaként kezelje az értékek lényegének témáját. Az abszolút követelményként fennálló és feltétlen érvényességükkel a reális létezőkre hatást kifejtő értéktartalmak és a tényleges tapasztalati valóság közötti „szakadék” e ponton nyilvánvalóvá válik: bármilyen módszerekkel történjen is a mindennapok tárgyainak világában az érték-szubsztanciák lenyomatainak kutatása, a szubjektum sehol és semmiféle eszközzel nem bukkan rájuk. Az objektív lét területe önmagában véve eredendően közömbös az értékek iránt. Ebből következik, hogy a hartmanni etika egy olyan ideális célt vetít ki a konkrét és esetleges élethelyzetekben létező ember számára, amelyhez egyre közelebb kerülhet ugyan, de ténylegesen nem érheti el.

Hartmann gondolkodása – szigorú rendszerszemlélete ellenére – jól megfeleltethető a modern ember létállapotát a legadekvátabban megragadó élet- és egzisztenciafilozófusok fogalomhasználatához is, mivel pontosan látja azokat a tényezőket, amelyek az emberi létmód hagyományos kritériumainak újragondolására készítetnek: „A mai ember élete nem kedvez az elmélyülésnek. Hiányzik belőle a nyugalom, a kontempláció, a modern élet a nyugtalanság és a rohanás terepe – cél és megfontolás nélküli versengés.”²⁴ E gondolatot előlegezik meg Heideggernek a *Lét és idő*ben az inautentikus létmód elemzésekor a kíváncsiság fenoménje kapcsán kifejtett nézetei is: „A szabaddá vált kíváncsiság azonban [...] ahelyett, hogy a látotthoz viszonyuló létre tenne szert, csak néz. Csak azért keresi az újat, hogy ettől újolag tovaszökkenjen az újhoz.”²⁵ Mindebből az a következtetés adódik, hogy ebben a történelmi és társadalmi szituációban az ember filozófiai lényegfogalma éppen azt a biztos talajt nélkülözi, amelyet a klasszikus etikai és esztétikai paradigmák alapkövetelményként fogalmaznak meg. Létének elsődleges szervezőelve sokkal inkább egyfajta metafizikai talajtalanság, amely az életvitel szervezhetetlenségét, kiszámíthatatlanságát és az esetlegeségekre való nagyfokú érzékenységét rejti magában.

KONKLÚZIÓ

Elemzéseim nyomán megmutatkozott, hogy a jelenlegi posztmodern társadalom keretei között az értékek örök érvényű, ideális – leginkább Platón és Hartmann metafizikai világképébe illeszkedő – formájának etikai és esztétikai paradigmaként való érvényesítése erősen korlátozott, mivel az emberi lét és gondolkodás alapját biztosító ontológiai és ismeretelméleti paraméterek állandó változása és – ennek következményeként – a konzisztens formák hiánya kérdésessé teszi, hogy a (poszt)-modern emberi valóságban egyáltalán lehetséges-e „időtlen” érvényű értékprincípiumokat feltételezni, amelyek változatlanságukban szilárd alapot jelenthetnek bármilyen egyedi döntés, illetve cselekedet kivitelezéséhez. A fentiek alapján kijelenthető, hogy a posztmodern emberfelfogás és a klasszikus értékmetafizika csak számos, jelenleg még megoldásra váró probléma tisztázása révén lenne „kibékíthető” egymással.

JEGYZETEK

¹ „A legfőbb jó megvalósítása a világban a morális törvény által meghatározható akarat szükségszerű objektuma. Az ilyen akaratban a legfőbb jó legmagasabb feltétele az, hogy az érzületek teljes megfelelésben legyenek az erkölcsi törvénnyel.” Immanuel KANT, *A gyakorlati ész kritikája*, Ictus, Szeged 1998, 145.

² Friedrich NIETZSCHE, *Így szólott Zarathustra*, Osiris, Budapest, 2000, 245; 257.

³ Friedrich NIETZSCHE, *Az értékek átértékelése*, Holnap, Budapest, 1998, 107.

⁴ NIETZSCHE, *Így szólott... i. m.*, 245; 257. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵ Erre vonatkozóan lásd Csejtei Dezső tanulmányát, amely egyben a mű magyar kiadásának utószava is. Vö. Oswald SPENGLER, *A Nyugat alkonya II.*, Noran Libro, Budapest, 2011, 627.

⁶ A tömegek lázadásában az emberiség 19. század előtti, „klasszikus” korszakának végét az ipari és technikai forradalom által generált nagyszabású változások, illetve az ennek nyomán bekövetkező népességnövekedés jelensége jelzik. A két periódus itt pusztán az ember történeti létének elkülönülő szakaszait jelenti, önmagukban nem képeznek szerves egységet.

⁷ Oswald SPENGLER, *A Nyugat alkonya I.*, Noran Libro, Budapest, 2011, 161.

⁸ *Uo.*, 57. (Kiemelés az eredetiben.)

⁹ PATAKI Ferenc, *A tömegek évszázada*, Osiris, Budapest, 1998, 93.

¹⁰ José Ortega y GASSET, *A tömegek lázadása*, Nagyvilág, Budapest, 2003, 42.

¹¹ *Uo.*, 148.

¹² *Városshociológia*, szerk. SZELÉNYI Iván, Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest, 1973, 252.

¹³ Georg SIMMEL, *A pénz filozófiája*, Osiris, Budapest, 2004, 552.

¹⁴ *Uo.*, 545.

¹⁵ *Uo.*, 546.

¹⁶ SPENGLER, *i. m.*, 116. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁷ HANKISS Elemér, *Érték és társadalom*, Magvető, Budapest, 1977, 352. skk., különösen 356–359.

¹⁸ Példaként említhetők Baudrillard, Deleuze-Guattari vagy Virilio eszmefuttatásai, valamint Szécsi Gábor tanulmánya. *Értékválság – értékváltás*, szerk. KARIKÓ Sándor, Áron Kiadó, Budapest, 2004, 173. sk.

¹⁹ Nicolai HARTMANN, *Etika*, Noran Libro, Budapest, 2013, 136.

²⁰ *Uo.*, 139.

²¹ *Uo.*, 156.

²² Lásd ehhez Simmel idézett gondolatmenetét.

²³ Nicolai HARTMANN, *Lételméleti vizsgálódások*, Gondolat, Budapest, 1972, 513.

²⁴ HARTMANN, *Etika, i. m.*, 41.

²⁵ Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, Osiris, Budapest, 2001, 204.

